

патології. Не тільки “правильності”, але й “неправильність”. Не тільки офіційні правила гри, але і реальність гри і самих гравців. Не лише очевидне, але й неочевидне.

Ключові слова: історико-правова реальність, семантика, феноменологія, час і простір.

Summary

Atoyán O.M. History and legal reality: Necessity of the Semantic Clarification.
– Article.

The author clarifies polysemantic character of category «history and legal reality» as retrospective views of aggregate of all legal phenomena, incident to certain society in concrete area and time, which contains not only contemporary legal paradigms and postulates but also paradoxes and pathologies. Not only regularity, but also irregularity. Not only official rules of play but also reality of play, and players. Not only obvious but also unobvious.

Key words: history and legal reality, semantics, phenomenology, time and area.

УДК 340.115:340.12:1

Т.А. Занфірова

ІСТОРИЧНЕ ТА ЛОГІЧНЕ В МЕТОДОЛОГІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Накопичений упродовж століть величезний фактичний матеріал у сфері практичної юриспруденції, численні спроби осмислити його в межах існуючих філософських і наукових парадигм зумовлюють підвищену увагу до методологічних проблем вивчення правової реальності. Вся історія пізнання природного та соціального світу свідчить про те, що саме методологічна озброєність вирішальним чином визначає евристичний потенціал, дослідницьку спроможність конкретної науки чи філософських розвідок, її значущість, перспективи розвитку й застосування практичних висновків. Філософські праці в галузі правознавства та юридичної науки як минулих років, так і сьогодення демонструють не лише широкий діапазон іноді різнорідних методичних підходів і засобів, але й суперечливість самого ставлення до розуміння методології [1; 2; 3].

Слід визнати, що методологія є однією з найменш розроблених галузей теоретичного правознавства, насамперед філософії права. Такий стан склався внаслідок панування впродовж десятиліть вульгарного розуміння марксистського вчення, коли було накладено “вето” на методологічні, проблемні питання. Методологію обмежували виключно “матеріалістичною діалектикою”, тобто набором певних категорій і законів, які розглядали під кутом зору панівної ідеології й вважали абсолютно правильними, більше того, такими, що не мають альтернативи. Такий стан був характерним не лише для права, а для всього комплексу суспільних наук. Теоретична свідомість, зокрема праворозуміння, яке було виховано на догматичних засадах і характеризувалося зануреністю в повсякденну позитивістсько-законодавчу діяльність, призвело до того, що правознавці, як зазначав видатний представник київської школи юристів

Й. О. Покровський, “остаточно відвикли від широкого теоретичного трактування проблем і втратили зв’язок з глибоким перебігом нашого часу” [4, с. 34].

Відмова від ідеологічно забарвленого ставлення до методології юридичної науки, зокрема до філософії права, зумовлює необхідність теоретичних розробок, спроб застосування альтернативних методологічних підходів. При цьому (і це слід особливо підкреслити) вкрай недоцільною й невиправданою була б відмова від урахування законів діалектики в аналізі правових явищ. Проте слід також визнати, що процес створення альтернативних методологій “не просто тривалий, а, напевно, історичний, оскільки потребує інших онтологій права, створення нових наукових парадигм, розробки відповідних методологій та дослідницьких норм юридичної науки, причому основний вузол проблем пов’язаний з категоріальним апаратом юриспруденції” [5].

Методологія пізнання соціальної дійсності, зокрема правових явищ і фактів, по-перше, ґрунтується на накопиченому юридичному фактичному матеріалі та його теоретичному осмисленні; по-друге, будується в межах тієї чи іншої філософської парадигми або наукового напрямку. Постає головне запитання: чи можлива єдина методологія пізнання соціальної дійсності, іншими словами, чи можливі точні методи, що дають змогу на підставі спостережень, досліджень правових фактів та явищ проникнути в їх онтологічний зміст, у їхню сутність. Інтуїтивно зрозуміло, що внаслідок складної структури й високої динамічності правових явищ навряд чи слід ставити завдання пошуку єдиного методу пізнання соціальної правової реальності. Досвід радянського періоду яскраво свідчить про хибність монопольного панування ідеології.

Проте через тривалу відсутність теоретичних розробок у сфері методології склалася ситуація, коли навіть ставлення до розуміння цього поняття, його мети й функцій залишається спірним і неоднозначним. Для одних учених методологія – це напрям дослідження науки, спрямований на вивчення методів, для інших – сукупність певних теоретичних принципів, категорій, прийомів логіки і методів дослідження. Як зауважує А. І. Ракітов, “поняття методології сьогодні стало настільки модним, що майже втратило будь-яку визначеність і в більшості випадків просто збігається з поняттям філософії” [6, с. 22]. Якщо звернути увагу на вступну частину більшості наукових праць і підручників у юридично-правовій галузі, яка обов’язково містить методологічні питання, складається враження, що більшість авторів розуміють методологію теорії права та її окремих галузей як сукупність методів і засобів дослідження питань виникнення, функціонування й розвитку права, загальний підхід та базові принципи, що покладені в основу соціально-правових явищ, які досліджуються.

Виникає запитання: чи є методологія окремою теоретичною наукою, предметом якої є методи дослідження? На протиположну думку Р. Лукича, який дає на це запитання позитивну відповідь, відомий учений-правознавець Д. А. Керімов ставить до методології як до концептуальної єдності ряду компонентів, яка не є “локальною дисципліною, що існує ізольовано від усього комплексу наук, але внутрішньо властива всій науці в цілому й кожній її окремій галузі...” [1, с. 95]. Згідно з його підходом методологія права на підставі загальної методології

пропонує систему методів дослідження правових об'єктів, узагальнює теоретичні положення, що мають гносеологічне значення, а також включає в себе світорозуміння, світосприйняття дослідника. Зміст і кінцева мета методології в цілому й філософії права зокрема полягає в науковому пошуку та реалізації методів і засобів, тобто в науково-філософському пізнанні соціально-правових об'єктів.

На думку Д. А. Керімова, методологія – це інтегральний дороговказ у науковому пізнанні, базис і стрижень всієї системи наукового знання, загальнонауковий феномен, внутрішньо властивий науці в цілому і кожній її галузі або напрямку зокрема. Головна функція методології полягає в “обслуговуванні” будь-якого наукового пошуку [1, с. 85]. Згідно з його концепцією ядром методології є єдність і взаємопроникнення діалектики, гносеології й логіки, яка виступає як засіб суб'єктивного осмислення соціальної реальності, зокрема у сфері правових явищ. Розвиваючи погляди філософів щодо структури методології, Д. А. Керімов запропонував її ієрархію, яка складається з таких рівнів:

- діалектично-світоглядний, що визначає головні напрями та загальні принципи пізнання в цілому (вищій рівень);
- загальнонауковий (міждисциплінарний), який упроваджується в процесі пізнання особливої групи однотипних об'єктів (середній рівень);
- частково-науковий, який упроваджується при дослідженні окремого об'єкта (нижній рівень);
- перехідний рівень від пізнавально-теоретичної до практично-перетворювальної діяльності, спрямованої на впровадження результатів наукових досліджень у практику [1, с. 86].

Водночас, наприклад, В. П. Малахов пропонує інший погляд на проблему методології філософії права [3, с. 45]. Згідно з його теоретичними поглядами поняття “методологія” має два відносно самостійних змісти. Перший пов'язаний зі ставленням до методології як до теорії організації пізнавального процесу, у такому контексті методологія, справді, не залежить від конкретики об'єкта, що вивчається. Другий зміст поняття методології пов'язаний із системою пізнавальних настанов, що сприяють збагненню конкретного предмета пізнання. Зрозуміло, що тут не йдеться про методологію взагалі, маються на увазі конкретні методології, які не обов'язково є подібними одна до однієї.

Слід визнати, що проблема методології стає ключовою для постнекласичної філософії, філософії постмодерну, її головним фактором є суб'єкт дослідження, який, по-перше, вибирає ті чи інші методи згідно зі своїм рівнем освіти та досвіду; по-друге, розглядає весь процес дослідження під кутом зору власного світосприйняття, власних цінностей, нарешті, належності до тієї чи іншої наукової школи або філософської парадигми. Саме від цього залежать напрям дослідження, його підстави, цілі та головне – результати, висновки і рекомендації для практичного використання. Таким чином, надзвичайно важливим для методології стає стиль мислення й характер світогляду самого дослідника. Можна стверджувати, що методологія природного та позитивного мислення відрізняється саме внаслідок належності дослідників до правової чи юридичної школи.

Узагальнюючи наведене вище, методологію філософії права треба визначати як філософське вчення про методи пізнання та перетворення правової реальності, про застосування принципів світогляду до процесу пізнання природи права, до правової творчості взагалі, правового знання й мислення та до юридичної практики. Таке бачення структури методології забезпечує, з одного боку, вживання у процесі філософсько-правового пізнання правової реальності загальнонаукових положень і висновків міждисциплінарних досліджень, а з іншого – широке використання результатів інших гуманітарних наук, зокрема соціології, лінгвістики, психології тощо.

Надзвичайно важливим для вибору методології взагалі, зокрема філософії права (у нашому разі філософії трудового права), є момент адекватності методології, що його ввів В. П. Малахов [3, с. 58–59]. На його думку, адекватною є така методологія, яка виражає своєрідність предмета дослідження, філософської рефлексії, своєрідність стратегії його пізнання. У свою чергу, пізнання буде лише тоді адекватним реальності, що пізнається, коли його принципи і методи є специфічними для даного предмета. Із цього визначення випливає, що закони та принципи діалектики є універсальними, тобто неспецифічними для будь-якого дослідження, у тому числі філософсько-правового. Проте, між іншим, це не означає, що застосування універсальних філософських принципів не є ефективним. Йдеться про інше – про структуру методології, яка повинна містити як загальні принципи осмислення соціально-правової дійсності (діалектичні, синергетичні тощо), так і специфічні. Слід ще раз підкреслити, що до методологічного потенціалу належить усе, що дає змогу реалізувати пізнавальний інтерес дослідника з метою виконання поставлених завдань, а також те, що сприяє організації дослідницького процесу відповідно до обраного предмета дослідження.

Для прикладу розглянемо застосування діалектичного принципу історичного й логічного в дослідженні джерел і формування соціалістичного права. Насамперед, треба зауважити, що пізнання права неможливе без уявлення часу й умов його виникнення, основних етапів і, головне, тенденцій його суперечливого розвитку. З одного боку, ці питання належать до історичної науки, однак навіть докладний опис фактів і подій не дає змоги досягнути їх зміст та логіку. Історична наука, як зазначає Ю. Семенов, “завжди займалася і нині займається описом історичних подій. Цю складову історичної науки можна назвати оповідальною, або наративною, історіологією” [7]. Історіологія в кращому разі обмежувалася лише виявленням причин історичних подій, але не поясненням змісту історичного процесу, пошуком якого покликана займатися філософія історії. У цьому самому руслі видатний історик В. Й. Ключевський прогнозував, що “з науки про те, як будувалося людське співжиття, може з часом – і це буде перемогою науки – виробиться і загальна соціологічна її частина – наука про загальні закони побудови людських спільнот” [8]. До речі (і це стосується, насамперед, філософії трудового права), ще наприкінці XIX ст. В. Й. Ключевський мріяв, що саме за допомогою вивчення “таємниць історичного процесу”, можливо, вдасться зрозуміти, “коли, наприклад, капітал вбиває свободу праці, не посилюючи його

продуктивності, і коли допомагає праці стати більш продуктивною, не поневолюючи її” [8].

Таким чином, діалектичний зв'язок між історичним і логічним полягає в тому, що як без історичного відтворення правового розвитку неможливо логічне розуміння змісту правових артефактів, так і без логічної рефлексії ходу історичних подій неможливо розуміння внутрішніх пружин змін правового життя в часі та просторі. При цьому, як стверджує Д. А. Керімов, “історичне дослідження, яке відтворює фактичне розгортання правового життя, є первинним відносно його логічного дослідження” [1, с. 114]. З іншого боку, “логічне має корегуватися й збагачуватися реальним матеріалом історії права” [1, с. 114].

З історичної точки зору можна докладно описувати перебіг подій, партійних і державних документів, промов, наукових статей і висловлювань [9; 10; 11; 12]. Але для повного розуміння змісту й логіки саме такого перебігу подій треба ставити запитання значно ширше, починаючи з теоретичних підвалин, філософського бачення майбутньої соціалістичної революції. Саме такими підвалинами було вчення К. Маркса щодо відмирання старого буржуазного права поряд із самою державою, вчення, яке було дороговказом для російської більшовицької еліти на чолі з В. І. Леніним. Ідея влади у вигляді диктатури пролетаріату, згідно з К. Марксом, є ідея права в ім'я комунізму, неминучість якого є очевидною й потребує лише прискорення, насамперед, шляхом оголошення цілого комплексу нових прав: права на озброєне захоплення влади, право на революційне насильство, право на репресії щодо цілих прошарків населення, які оголошені “класово чужими” тощо. К. Маркс у промові перед присяжними засідателями в Кельні говорив: “Коли благополучно робиш революцію, можна повісити своїх противників, але не можна виголошувати над ними судовий вирок. Їх можна прибрати з дороги як переможених ворогів, але їх не можна судити як злочинців. Після досконалої революції або контрреволюції не можна використовувати закони, що порушені, проти захисників цих законів. Це зле лицемірство законності” [13].

Діалектичний аналіз історичного розвитку суспільства від первіснообщинного ладу до комунізму переконливо демонстрував послідовникам К. Маркса і Ф. Енгельса його мов би абсолютну логічність. Коротко дія діалектичних законів виглядала так. У первісних громадах засоби виробництва (земля) і знаряддя праці (каміння та палиці) були надбанням усіх одноплемінників, розподіл, обмін і споживання вироблених продуктів мали характер рівності. Невблаганна логіка історичного розвитку суспільства, господарські відносини в якому стали базуватися на прагненні до прибутку, викликала поступову заміну життеорієнтованої примітивної техніки, яка існувала в рамках єднання з Природою, на працеорієнтовану, виникнення якої зумовило кардинальні зміни у використанні людської енергії з метою накопичення багатства та зміцнення влади шляхом систематичної організації повсякденної діяльності за суворо механічним зразком. Відрив техніки й технологій від простого відтворення людської спільноти призвів до виникнення соціальних практик управління людськими ресурсами та маніпулювання ними. Внаслідок цього відбулася узурпація засобів виробництва, знарядь праці, підпорядкування людей, які беруть участь у виробництві. Праця,

а також розподіл, обмін і споживання вироблених продуктів набули характеру нерівності. Щодо виробничих відносин у середині первісних громад відбулося діалектичне заперечення рівності нерівністю [14].

Спроби наукового обґрунтування соціалістичного права базувалися на твердженні класиків марксизму, що право на першій фазі комунізму має глибокий економічний зміст. У “Критиці Готської програми” К. Маркс, полемізуючи з Ф. Ласалем, який вважав справедливим розподілом рівне право кожного на рівний продукт праці, зазначає: “...Рівне право в одному відношенні все ще обмежено буржуазними рамками. Право виробників пропорційно праці, що надається ними; рівність полягає у тому, що вимір відбувається рівною мірою – працею” [14, с. 15]. На думку К. Маркса, будь-яке право є застосуванням однакового масштабу до різних людей, які насправді не є однаковими, не є рівними один до одного, і тому “рівне право” є порушенням рівності й несправедливістю. Насправді кожен отримує, відпрацювавши, рівну з іншим частку суспільної праці – рівну частку суспільного виробництва. “Право ніколи не може бути вище, ніж економічний устрій у зумовленому ним культурному розвитку суспільства” [14].

В.І. Ленін, погоджуючись з К. Марксом, визнає, що “справедливості й рівності перша фаза комунізму дати ще не в змозі: відмінності в багатстві залишаються, і відмінності несправедливі, але неможливою буде експлуатація людини людиною, бо не можна захопити засоби виробництва, фабрики, машини, землю тощо у приватну власність” [15, с. 1-120]. Таким чином, логіка К. Маркса демонструє хід розвитку комуністичного суспільства, яке вимушено спочатку знищити тільки ту “несправедливість”, яка зумовлена захопленням засобів виробництва окремими особами, але ще не в змозі відразу знищити несправедливість, яка полягає в розподілі предметів споживання за працею, а не за потребами.

Проте, як пише О. О. Зинов’єв, “нерівність у володінні благами є визначальний закон людського буття. “...Виникнувши одного разу, нерівність у розподілі життєвих благ сама стає опорою соціальної організації, яка породила її”. Складається певна стійка система розподілу, яка є необхідною умовою його самозбереження. Причому та частина людства, яка має краще становище з точки зору розподілу життєвих благ, силою примушує інших членів людства зберігати цю систему” [16, с. 272].

Саме внаслідок дії цього соціального закону реалії існування й розвитку соціалістичної держави поступово відходили від радикальних постулатів К. Маркса щодо відмирання держави і права. Завдання самозбереження, додавши до цього бажання мати більш-менш демократичне обличчя в очах буржуазного суспільства, вимагали корегування панівної ідеології. Партійно-державна ідеологізована влада зробила спробу вирішити очевидні суперечності між догмою марксистського вчення щодо диктатури пролетаріату й реаліями сьогодення. Але це відбулося формально, зберігаючи головне – владу без обмежень, систему законів, які можна залежно від власного бажання міняти й викривляти як завгодно. “Буржуазна спадщина клятого минулого” дістала нову назву – “радянське право”, яке, у свою чергу, породило цілу низку

нових визначень: “соціалістична законність”, “соціалістичний правопорядок”, “соціалістичне праворозуміння” тощо.

Водночас історичні дослідження, безсумнівно, свідчать про те, що ці спроби вирішити виявлені суперечності були суто формальними, оскільки були спрямовані лише на зберігання існуючого панування партійно-адміністративного апарату. Саме в період прийняття сталінської конституції, яка формально мала ознаки демократичності, у Радянському Союзі відбулися абсолютно протиправні події у вигляді масових репресій, політичного терору, рабського використання робочої сили у сталінсько-берієвських таборах, практичного кріпацтва на селі тощо. Таким чином, аналіз історичного створює умови для логічного розуміння глобального перетворення поглядів щодо права від повного заперечення взагалі й необхідності залишити “буржуазне право” лише на етапі першої фази побудови комуністичного суспільства до оголошення його соціалістичним, яке є іманентно властивим усім етапам будівництва комунізму. Проте зміна форми не означала зміни змісту, “соціалістичне право” залишалося надійним інструментом репресивно-наказової регулятивної системи, мета якого – збереження існуючої влади.

Література

1. Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.
2. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.
3. Малахов В.П. Философия права : учеб. пособие / В. П. Малахов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 336 с.
4. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 343 с.
5. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки / Н. Н. Тарасов. – Екатеринбург : Изд-во гуманитарного ун-та, 2001. – 342 с.
6. Ракитов А. И. Историческое познание / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1982. – 302 с.
7. Семенов Ю. И. Философия истории / Ю. И. Семенов // Научно-просветительский журнал СКЕПСИС [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.scepsis.ru/library/id_1065.html
8. Ключевский В. О. Соч. : в 8 т. / В. О. Ключевский. – М. : Изд-во полит. лит., 1957. – Т. 1 : Курс русской истории. – С. 19.
9. Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 1999. – 336 с.
10. Иванов В. М. Історія держави і права : навч. посіб. / В. М. Иванов. – К. : Вид-во МАУП, 2002. – Ч. 2. – 224 с.
11. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2005. – 656 с.
12. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вузів / за ред. В. Д. Гончаренка ; уклад. В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. – 3-є вид., перероб. – К. : Ін Юре, 2003.
13. Полянский Н. П. Первые страницы советской науки о суде / Н. П. Полянский // Правоведение. – 1957. – № 1. – С. 107-111.
14. Маркс К. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений / К. Маркс, Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Избр. произ. Соч. : в 3 т. – М. : Политиздат, 1979. Т. 1. – 640 с.
15. Ленин В. И. Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – М. : Изд-во полит. лит., 1974. – 5-е изд. – Т. 33. – С. 1-120.
16. Зиновьев А. А. Фактор понимания / А. А. Зиновьев. – М. : Алгоритм : Эксмо, 2006. – 528 с.

Анотація

Занфірова Т.А. Історичне та логічне в методології філософії права.
– Стаття.

У статті розкривається методологічний інструментарій філософії права. На прикладі діалектики історичного і логічного показується трансформація марксистського вчення про право від повного його заперечення до проголошення “соціалістичного права” як іманентно властивого природі соціалізму.

Ключові слова: методологія, діалектика, постмодерн.

Summary

Zanfirova T.A. Historical and Logical in the Methodology of Legal Philosophy.
– Article.

The methodological tool of legal philosophy is covered in the article. Transformation of Marxist studies on law from complete denial of law to proclamation of “socialistic law” as immanent inherent to nature of socialism is shown on the examples of dialectics of historical and logical.

Key words: methodology, dialectics, postmodern.

УДК 340.12:1(434.6)

А.О. Фальковський

**ВНЕСОК БАДЕНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ШКОЛИ У СТАНОВЛЕННЯ
АКСІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В ІСТОРИЧНОМУ ПІЗНАННІ ПРАВА**

Для сучасного етапу розвитку методології права, у тому числі досліджень, котрі присвячені дослідженню правової спадщини України, вельми плідним є використання аксіологічного підходу. Він має виключні евристичні можливості в історичному пізнанні права, адже саме на його основі можливе дослідження як ціннісних основ права, так і здатності права втілювати в життя цінності будь-якої епохи.

Метою статті є дослідження сутності та ролі концепції Баденської школи щодо співвідношення цінностей і пізнання та її ролі у становленні аксіологічного підходу в методології історичного пізнання права. Це можна вважати актуальним як з точки зору вдосконалення розуміння розвитку методології права, так і з точки зору визначення генези ціннісної проблематики в історії філософської думки.

Введення в царину методології права ціннісного аспекту пройшло тривалий шлях, початком якого стали ідеї представників Баденської філософської школи. Вони створили самостійну теорію цінностей, завдяки якій стало можливим виділення в межах філософського знання вчення про цінності – аксіології. На основі аксіології й сформувався ціннісний (аксіологічний) підхід,